

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Підручник

За редакцією
доктора філософських наук,
професора *О. Г. Данильяна*

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних вищих
навчальних закладів

Харків
«Право»
2017

УДК 101(075)
ББК 67.9(4УКР)я73
Ф56

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-5400 від 14.07.2009 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол № 10 від 20 червня 2008 р.)*

Рецензенти:

О. О. Бандура — доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Київського національного університету внутрішніх справ України;

В. П. Колісник — доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України;

О. В. Петришин — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Авторський колектив:

професор *О. Г. Данильян* – передмова, тема 1 (у співавторстві), тема 3 (у співавторстві), тема 12; доцент *Л. Д. Байрачна* – тема 5 (у співавторстві), тема 8 (у співавторстві); професор *О. П. Дзьобань* – тема 4, тема 8 (у співавторстві); доцент *С. Б. Жданенко* – тема 7 (у співавторстві); доцент *Ю. Ю. Калиновський* – тема 11 (у співавторстві); доцент *М. П. Колесніков* – тема 10, тема 11 (у співавторстві); професор *С. І. Максимов* – тема 1 (у співавторстві), тема 2, тема 7 (у співавторстві), тема 9, тема 11 (у співавторстві); професор *Є. М. Мануйлов* – тема 3 (у співавторстві), тема 5 (у співавторстві); доцент *В. Т. Мозалевський* – тема 6 (у співавторстві); кандидат юридичних наук *В. А. Трофименко* – тема 5 (у співавторстві), тема 8 (у співавторстві); професор *С. В. Шефель* – тема 6 (у співавторстві)

Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2017. – 208 с.

ISBN 978-966-458-129-2

У підручнику висвітлюються зміст, призначення та історичний розвиток філософії права, а також її основні проблеми: правова онтологія, правова антропологія, правова аксіологія тощо. Значну увагу у виданні приділено аналізу сучасних філософсько-правових доктрин, філософським проблемам права і влади в перехідних суспільствах.

Підручник створено на основі курсу лекцій, прочитаних у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів, а також для тих, хто цікавиться філософсько-правовими проблемами.

УДК 101(075)

ББК 67.9(4УКР)я73

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Максимов С. І. та ін., 2017

© «Право», 2017

ISBN 978-966-458-129-2

— Передмова

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави неможлива без розвитку права, його вдосконалення та системного втілення. Саме тому трансформація правової системи, підвищення рівня правової культури, подолання правового нігілізму є актуальними проблемами сучасності, які перебувають у центрі обговорення громадськості та наукової спільноти України. Ця обставина зумовлює нагальну потребу у всебічному дослідженні сутності такого складного феномену, як право, на основі філософського осмислення. Право є явищем багатогранним і не просто являє собою соціальний інститут і засіб регулювання відносин між громадянами, а становить складний світ, різнорівневу реальність зі своїми закономірностями, структурою та логікою розвитку. Отже, світ права є особливим, що відрізняє його від інших сфер людського буття. Цю його специфіку й покликана визначити філософія права, яка починається з виникнення ідей про об'єктивні підстави існування та розвитку права.

Дослідження в галузі філософії права мають давні й багаті традиції. Протягом декількох століть цій науковій і навчальній дисципліні приділялася велика увага в західних університетах. Значний досвід вивчення і викладання цієї дисципліни було накопичено й в університетах дореволюційної України. Однак за радянських часів його було втрачено.

У сучасних умовах демократичних перетворень в Україні, становлення засад права і правової державності цей досвід відновлюється, а філософія права починає посідати чільне місце в системі вітчизняної юридичної освіти та стає питомим підґрунтям для трансформацій у правовій культурі і правовому вихованні молоді. Разом з тим в Україні спостерігається гострий дефіцит якісної навчальної та навчально-

методичної літератури з філософії права. Цей підручник підготовлений на основі програми з філософії права колективом кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та покликаний певною мірою заповнити цю прогалину і допомогти студентам та аспірантам у вивченні філософії права.

Підручник складається з двох частин. У першій частині розглядаються зміст та призначення філософії права, розкриваються основні методологічні парадигми осмислення права, багатовікова історія розвитку філософсько-правової думки, методологічний потенціал основних концепцій філософії права. Другу частину присвячено аналізу основних проблем філософії права: правової онтології, правової антропології, правової аксіології тощо. В ній також подано специфічний філософсько-правовий матеріал, який істотно відрізняється від загальнотеоретичних філософських та правових курсів. Перш за все це стосується питань світоглядного і методологічного обґрунтування різних правових орієнтацій, філософії прав людини, філософських проблем права та влади в посттоталітарному суспільстві України.

Підручник містить також літературу, в якій репрезентовано основні праці видатних філософів, монографічну та навчальну літературу. Крім того, до кожної теми запропоновано декілька контрольних запитань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами філософсько-правовими знаннями як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається все більшого значення. Підручник є стрижнем комплексного комп'ютерного курсу з філософії права, розробленого колективом кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в рамках впровадження у навчальний процес Болонської системи, що дозволить студентам опанувати основний масив проблем, які вивчає філософія права.

Зрозуміло, автори підручника не претендують на вичерпний аналіз поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а відтак, будуть вдячні за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть вдосконаленню змісту викладеного матеріалу, і висловлюють щирою вдячністю усім тим, хто допомагав їм у процесі підготовки та оприлюднення цієї праці.

Розділ I

Зміст і призначення філософії права, її історичний розвиток

Тема 1

Предмет і завдання філософії права

Філософське осмислення права є завданням особливої наукової і навчальної дисципліни — філософії права, яка має свій власний предмет дослідження і категоріальний апарат. Філософія права — це давня наука, котра має багату історію: вона вже була представлена у творах Платона і Аристотеля, досягла особливого розвитку в Західній Європі в XVII–XVIII століттях і продовжує функціонувати в системі гуманітарного знання сучасності. В Україні сьогодні, після відомої втрати за радянських часів традицій філософсько-правових досліджень, спостерігається значне підвищення інтересу до філософії права з боку як філософів, так і юристів.

Проте підходи різних дослідників до розуміння предмета і методу філософії права, специфіки філософсько-правової рефлексії, місця філософії права в системі наук, до визначення її основних питань і функцій тощо далеко не одноманітні. Метою цього розділу і є пошук відповідей на дані проблемні питання.

§ 1. Предмет філософії права. Філософсько-правова рефлексія

Дискусія про предмет філософії права. Почнемо із запитання: що є філософія права і що вона вивчає? Треба зазначити, що в історії філософсько-правової думки існували різні підходи до визначення

філософії права та її предмета. Так, Г. Гегель вважав її філософською наукою про право, що має своїм предметом ідею права. Російський філософ С. Франк розумів філософію права як вчення про суспільний ідеал. У сучасній філософії права її предмет також визначається по-різному. Від найширших визначень, як, наприклад, у відомого російського філософа права В. Нерсисянца, який вважає предметом філософії права дослідження змісту права, його сутності і поняття, основ і місця у світі, цінності і значення, ролі в житті людини, суспільства і держави до найвужчих, як, зокрема, в одного з провідних італійських філософів права Н. Боббіо, на думку якого єдиною проблемою філософії права, що, власне і становить її предмет, є справедливість.

Таке різноманіття підходів до предмета філософії права є цілком закономірним, адже його визначення припускає виявлення ставлення дослідника як до філософії, так і до права. Можна припустити, що підходів до предмета філософії права стільки, скільки існує філософських систем, а виявлення предмета філософії права неможливо без чіткого визначення ставлення дослідника до самого феномену права, тобто до того, що, власне, і має бути досліджено.

Для розв'язання цієї проблеми доцільно скористатися міркуваннями югославського теоретика права Р. Лукича. «Саме поняття “філософія права”, — зазначає він, — легко визначити, виходячи з уже відомого поняття філософії. Філософія права є спеціальною філософією — такою, предметом якої є не загальний (увесь) світ у цілому, не все суще як таке, а лише одна його частина — право. Однак, оскільки вона є філософія, хоч і спеціальна, їй належні усі риси філософії взагалі чи загальної філософії. Це означає, що її предмет аналогічний предмету філософії»¹.

Отже, якщо загальна філософія є вченням про граничні підстави людського буття, то відповідно філософію права можна визначити як вчення про граничні підстави права як одного із способів людського буття.

Обґрунтування необхідності філософії права. Хоча філософсько-правові дослідження мають давню і багату історію, а філософія права — незаперечні заслуги в розвитку юриспруденції, необхідність її існування як самостійної сфери теоретичного знання не для всіх дослідників є очевидним фактом. Трапляються різні спроби заперечити філософський підхід до права. Як правило, вони обґрунтовуються або неможливістю застосування даного підходу до вирішення питань

¹ Лукич Р. *Методологія права*. — М., 1981. — С.69.

практичної юриспруденції, або його безмежністю, а звідси — неможливістю реалізації в повному обсязі. Така позиція, що ґрунтується на вузькопрофесійній «юридизації» феномену права і штучно ізолює його від метафізичних наук (тобто наук про дух), характерна насамперед для юридичної догматики, представленої нині різними варіаціями юридичного позитивізму і легізму (від лат. *lex* — закон).

Існує декілька обґрунтувань необхідності існування філософії права, з яких ми розглянемо лише два: історичне та актуальне. *Історичне обґрунтування* необхідності існування філософії права здійснюється на тому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство протягом усього його існування.

У свою чергу *актуальне обґрунтування* філософії права базується на виявленні такого аспекту, такої сторони права, пізнання якої можливо тільки за допомогою філософського підходу.

Який же аспект права, його сутнісна особливість з необхідністю припускають філософсько-правовий підхід? Очевидно, це зумовлено езотеричною (тобто схованою, таємницею) сутністю самого феномену права. Право, безсумнівно, є одним з найбільш важкодоступних об'єктів пізнання і не прагне відкривати досліднику свої таємниці. Безумовний прогрес юриспруденції останніми десятиліттями в усьому світі, підвищення престижності юридичної освіти і правової культури населення в цілому — все це не знижує актуальності поставленої проблеми. Навпаки, на місці розв'язаної дослідником правової проблеми виникають нові, а досягнута ним вершина у правовій науці відкриває нові, невідомі обрії у вигляді незліченних питань і проблем. Таким чином, сфера дослідження філософії права лежить на перетині цих питань і проблем, і її завдання полягає в їх розв'язанні.

У чому кореняться джерела езотеричності права? Ця характерна риса права впливає з його безпосереднього зв'язку з буттям людини, її сутністю, діяльністю і несе в собі особливості будь-якого культурного феномену. Адже відомо, що людина — це найтаємничіший об'єкт, який збиває зі шляху дослідження (Тейяр де Шарден). Але цей таємничий об'єкт, за визначенням, може бути пізнаний тільки самою людиною і ніким іншим. Адже, як писав Ф. Достоевський, «людина є таємниця, я займаюся цією таємницею, тому що хочу бути людиною».

Подібно до того як у людині ми розрізняємо фізичне тіло і душу (дух), так і у всіх культурних (тобто людських) феноменах ми виявляємо предметну форму і духовно-ідеальну сутність. У праві ми також

знаходимо предметну і духовну сторони, за якими історично закріпилися назви «позитивне право» і «природне право». Ці словосполучення можна вважати не зовсім вдалими, адже вони мають метафоричний характер, але склалися історично і закріпилися, до того ж, вони відображають структуру даного явища.

Що ж розуміється у філософії права під позитивним і природним правом?

Під *позитивним правом* мається на увазі чинна система правових норм, відносин і судових рішень, під *природним правом*, як правило, — ідеальні першооснови права. Поняття «природне право» виражає глибинну сутність права, а його «ідеальність» виявляється в тому, що воно, по-перше, існує у свідомості (правосвідомості) як його установка (хоч і виявляється у формах поведінки), а по-друге, є ідеалом, тобто очищеною від випадків формою належного у відносинах між людьми.

Крім того, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (принаймні мають прийматися) чинні правові норми і відбувається їх оцінка. Така оцінка здійснюється на основі ієрархії цінностей, яку задає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до навколишнього світу, в тому числі й у ціннісному відношенні.

Звідси можна зробити висновок про те, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язано з філософією. Такі фундаментальні проблеми права, як справедливість, свобода і рівність, вина і відповідальність та ін., є водночас найважливішими філософськими проблемами, а розв'язання їх заглиблюється своїми коренями у вирішення основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, онтологічну структуру світу та способи його пізнання. Право, таким чином, за своїм духом «філософічно», воно виражає «філософію на практиці», що відповідно припускає також «філософію в теорії», роль якої і виконує філософія права.

Значення філософії права в підготовці майбутніх юристів. Цілком очевидно, що вміння усвідомлювати високий гуманістичний зміст своєї діяльності, філософськи обґрунтувати власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Таке обґрунтування, особливо у сфері практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно в основному визначається домінуючими установками світогляду юристів, на формування якого покликана впливати філософія пра-

ва. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації. «Той, хто думає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, — пише французький філософ права Г. А. Шварц-Либерман фон Валендорф, — насправді несвідомо керується своєю “особистою”, доморослою філософією, ризикуючи скінчити блуканнями в п'їтьмах правової дисгармонії»¹.

Таким чином, необхідність вивчення студентами юридичних вищих навчальних закладів філософсько-правових знань визначається насамперед, потребами їхньої майбутньої спеціальності. Вивчення філософії права значною мірою сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Можна приєднатися до позиції відомого британського філософа права Г. Харріса, який вважає, що філософія права не є частиною підготовки юриста як юриста, а пов'язана з більш важливою метою — підготовкою юриста як громадянина і громадянина як критика права.

Ця позиція досить чітко пояснює те основне місце, що його посідає філософія права в системі юридичних та інших гуманітарних наук і навчальних дисциплін, об'єктами вивчення яких є право і держава, а також ту увагу, що в західних університетах приділяється викладанню цієї дисципліни вже протягом багатьох століть.

Хоча філософія права не ставить за мету розв'язувати конкретні проблеми правознавства, а тільки допомагає досліднику-юристу чіткіше усвідомити власну позицію, впорядкувати знання, по-новому подивитися на свій предмет у світлі більш широкого підходу, проте всі центральні, фундаментальні проблеми правознавства знаходять своє розв'язання чи, принаймні, їх обґрунтування саме на філософському рівні. Ця обставина визначає фундаментальну роль філософії права в системі правознавства як загальнометодологічної дисципліни.

Сутність і особливості філософського підходу до права. Важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як особливої теоретичної дисципліни є визначення сутності і особливостей філософського підходу до права.

Відомо, що будь-яка наука, встановлюючи свій предмет дослідження, прагне зосередитися саме на ньому. При цьому, як правило, залишається осторонь питання про місце предмета цієї науки в за-

¹ Буржуазные теории права: Реферат. сб. – Вып. 2. – С. 33–34.

гальній картині світу і його ставлення до сутності людини. Відомо також, що у фундаменті будь-якої науки лежать деякі базові, аксіоматичні (тобто самоочевидні) положення, котрі не визначаються, а беруться як такі. Вихідним положенням класичної фізики, наприклад, є припущення про дію принципу причинності, економічної науки — припущення про те, що всі люди працюють відповідно до своїх потреб. Звідси можна зробити висновок про те, що окремі науки принципово не можуть «заглянути» за свій «вихідний пункт», свої базові положення. У цьому полягає обмеженість будь-якої окремої науки.

Що ж стосується філософії, то сфера її інтересів починається саме там, де закінчується сфера інтересів окремих наук. Філософія обґрунтовує базові положення окремих наук, підводячи їх під свої «граничні підстави», виявляючи їхній зміст. Наприклад, аксіомою, вихідним пунктом юриспруденції як окремої науки є припущення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, котра у свою чергу детермінує виконання вимоги, яка впливає з його норм права. Це положення виражає сутність позитивного права. Але досягти дійсного змісту правових явищ ми можемо тільки заглянувши за межі цієї аксіоми, тобто намагаючись відшукати підстави її самої.

Тому і вважається: предметом філософії права є *неюрідичні (граничні) підстави права*, що у тлумаченні деяких авторів слушно розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні підстави права. Теорія права являє собою головним чином вчення про *чинне право*. Саме у сфері теорії права розвиваються «загальні правові поняття», що виводяться з конкретного досвіду функціонування окремих галузей права. Понятійним арсеналом теорії права є такі поняття, як «закон», «правовідносини», «суб'єкт права», «правовий обов'язок», «суб'єктивне право», «зобов'язання», «відповідальність» та ін. Вони утворюють розгалужену конструкцію позитивного права, його «понятійний каркас». Завдяки їм відбуваються «оформлення» і «впорядкування» нормативної системи і понятійного апарату правознавства в цілому. Хоча філософія права у своєму аналізі основ права може використовувати поняття позитивної науки про право, однак вона має і такі власні категорії, як «ідея», «зміст», «мета права», «справедливість», «воля», «рівність», «визнання», «автономія особистості», «права людини» та ін.

Саме по собі позитивне право не є предметом філософії права. Позитивне право цікавить філософію права лише у співвідношенні з природним правом, з позиції якого оцінюється чинне право. У дано-

му випадку природне право, оцінюючи позитивне право, відіграє роль як би «права в праві». Внаслідок такого співвідношення і оцінки позитивне право виявляється легітимізованим (узаконеним) і водночас лімітованим (обмеженим) у своїх домаганнях. У цілому можна погодитися з ідеєю про те, що предмет філософії права співвідноситься з поняттям «природного права», а предмет теорії права — з поняттям «позитивного права», проте слід підкреслити умовність такого розмежування. Точнішим буде твердження, згідно з яким філософія права вивчає «правову реальність», під якою розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, існуючих правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо у його загальності і цілісності, його змістовну сторону.

Філософське осмислення та наукове пізнання права: відмінність предмета і методу. Наступним важливим питанням для з'ясування специфіки філософії права як самостійної наукової дисципліни є виявлення відмінності між *філософським осмисленням* права та його *науковим пізнанням*.

Розходження щодо методу між філософським осмисленням права та його науковим пізнанням лежить у сфері семантичної (тобто значеннєвої) і функціональної відмінності зрозуміти «пояснення» і «розуміння». Будь-яка окрема наука, у тому числі юриспруденція, розглядає свій предмет як об'єкт, що знаходиться поза суб'єктом, котрий пізнає, і як такий, що відносно протистоїть йому. Причому об'єкт, що пізнається, визнається у даному разі як *факт, як те, що існує в реальності*. Філософія ж прагне до розуміння, осмислення належних цінностей і змістів, розкриває світ таким, *яким він повинен бути*. Цей світ утворених цінностей і змістів дає людині стимул для зміни буття, оскільки те, що повинно бути, сприймається ним як ідеальне стосовно того, що існує в реальності. Тому юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування чинного права, описує право таким, *яким воно є*, а філософія права — таким, *яким воно повинно бути*. На основі цієї ідеальної правової норми філософія права оцінює дійсну правову реальність. Важливо підкреслити, що філософія права прагне не просто *пояснити* правову реальність, яка протистоїть людині, а *зрозуміти* цю реальність

Філософсько-правова рефлексія. Якщо сферу предмета філософії коротко можна визначити терміном «підстави», то сферу її методу — терміном «рефлексія», чи «критика». Рефлексія (від лат. reflexio — відображення) у сучасному гуманітарному знанні розумі-

ється як аналіз власних думок і переживань; міркування, повне сумнівів і хитань. Окремі науки, у тому числі юриспруденція, за своїм методом є догматичними, тобто не займаються критичною перевіркою своїх основ. Філософія ж за своєю природою є критичною, вона постійно оцінює свої підстави. Така оцінка і являє собою філософську рефлексію. Як відзначав Дж. Коллінгвуд, філософська свідомість ніколи не думає просто про об'єкт, але, міркуючи про будь-який об'єкт, вона також висловлює власну думку про нього. Тому філософію можна назвати думкою іншого порядку — думкою про думку.

Рефлексія є обов'язковим елементом філософсько-правового пізнання. Більш того, саме рефлексивний характер філософії права зумовлює те, що проблема її предмета виявляється одним з центральних питань цієї дисципліни. Рефлексія ж основ права і держави, як вважає німецький філософ моралі і права О. Гьоффе, — це критичний аналіз легітимації і обмеження політичного співтовариства. Іншою стороною рефлексії філософії права як критичного аналізу своїх основ є обговорення, дискурс. У того ж О. Гьоффе ми знаходимо вислів «філософський дискурс справедливості». Тому рефлексію і дискурс можна назвати найважливішими особливостями методу сучасної філософії і філософії права.

Зроблений аналіз дає можливість визначити предмет і завдання філософії права. ***Філософія права — це філософське вчення про право, що відповідає на питання, які виникають у правовій сфері методом філософії. Її предметом є насамперед виявлення змісту права, а також обґрунтування розуміння цього змісту.*** Наведене визначення не охоплює всього різноманіття проблем філософії права, але дає змогу зосередитися на її стрижневій ідеї, пов'язаній з уявленням про право як спосіб людського буття.

Визначення предмета філософії права дозволяє перейти до з'ясування її місця серед інших наук, а також її основних питань і функцій.

§ 2. Філософія права у системі наук, її основні питання і функції

Філософія права у системі філософії та юриспруденції. За своїм статусом філософія права становить комплексну, суміжну дисципліну, що перебуває на межі філософії та юриспруденції. Ця обста-